

Možemo zaključiti da je ovom knjigom historiografija upotpunjena korisnim pregledom povijesti velike stranke u Moslavini. Autor je, koliko su mu to dopuštale mogućnosti, svestrano obavijestio čitatelje o svojem predmetu istraživanja. Kad bi se ovako deskriptivno obradila različita hrvatska područja, dobili bismo znatno bolji uvid u povijest HSS-a. Lakše bismo shvatili zašto je ta stranka u međuraću bila toliko dominantna i u čemu su ležale slabosti zbog kojih je njezin utjecaj s izbijanjem Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj ubrzano nestao. Zbog svega toga potrebno je odati priznanje autoru na obavljenom zadatku.

Stjepan Matković

Katarina Horvat, *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.* (Zagreb: Srednja Europa, 2021), 353 str.

Knjiga Katarine Horvat *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.* objavljena je 2021. kao rezultat istoimenoga doktorskog rada koji je autorica obranila na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2018. godine. Uz uvod, zaključak i popis izvora i literature, knjiga se sastoji od 12 poglavlja i nekoliko fotografija na neobilježenim stranicama između 246. i 247. stranice. Zanimljiva fotografija na koricama preuzeta je iz fonda Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, a predstavlja posluhu bana grofa Khuen-Héderváryja.

U uvodnom dijelu (str. 5–18) autorica prikazuje razvoj interesa za istraživanje kućne posluge. Ističe se razvoj feminističke teorije koja je ženski rad promatrala kroz prizmu zajedničke opresije pod patrijarhatom i kapitalizmom, da bi u drugoj fazi preispitala taj temelj i isticala paradoks u kojemu je plaćeno zaposlenje bilo strategija za postizanje ekonomske samostalnosti, ali i prostor iskorištavanja od strane ženskih poslodavaca. Autorica u uvodu knjige aktualizira temu ističući da je prijelaz iz XX. u XXI. stoljeće vidio ponovno povećanje broja radnika i radnica u kućanstvima. Plaćeni rad u kućanstvima bio je tako tema projekta *The socio-economic role of domestic service as a factor of European identity* (2001. – 2005.), iz kojega su proizašli i korisni radovi, ponajviše oni Raffaella Sarti. Nakon pregleda najvažnije strane i domaće literature koja se dotiče te teme autorica navodi najvažnije korištene izvore poput fonda Gradskoga poglavarstva Zagreb (1850. – 1918.), statističkih publikacija, pravnih propisa i periodike. Najavljujući korištenje kvalitativne, kvantitativne i komparativne metode, ali i metode oralne historije, iznosi i kratak pregled knjige, koji sam po sebi čini sažeti prikaz svih 12 poglavlja.

Kako se kaže u pregledu, poglavlje „Gospodarske i društvene promjene u Europi i Hrvatskoj i Slavoniji krajem ‘dugog’ devetnaestog stoljeća” (str. 19–58) prikazuje modernizacijske procese pokrenute industrijalizacijom i građanskom revolucijom koji su transformirali europske zemlje, pa tako i Hrvatsku i Slavoniju, koja je doduše i dalje bila pretežno agrarna zemlja. Autorica se posebno osvrće na jačanje građanske

kulture i uloge žene u kućanstvu. Pod podnaslovom „Kućna posluga u Europi” donosi pregled socijalnoga položaja i brojnosti kućne posluge u europskim zemljama. Na razini Europe kućna služba bila je glavni sektor zapošljavanja žena uoči Prvoga svjetskog rata, a mnoge su značajke života posluge bile iste na širem europskom prostoru, primjerice življenje sa službodavcima ili gotovo neograničeno radno vrijeme. Pod podnaslovom „Kućna posluga u Hrvatskoj i Slavoniji” autorica prikazuje broj kućne služinčadi koristeći popise stanovništva od 1880. do 1910., primjećujući da je Hrvatska imala malen udio kućne posluge u ukupnom stanovništvu u usporedbi s drugim zemljama Austro-Ugarske, ali upozoravajući pritom na to da usporedba podataka nije jednostavna zbog različitih načina razrade stanovništva u popisima drugih zemalja. Udio kućne posluge u stanovništvu gradova bio je veći nego u ukupnom stanovništvu Hrvatske i Slavonije, pa je tako 1900. u Zagrebu čak 6,09% stanovnika pripadalo kategoriji kućne posluge. Autorica donosi i zanimljive podatke o iseljenoj i doseljenoj kućnoj posluži s teritorija i na teritorij Hrvatske i Slavonije od 1905. do 1910. godine.

Treće poglavlje, „Zagreb 1880. – 1914.” (str. 59–72), donosi šest tabličnih prikaza broja stanovnika, jezične i vjerske pripadnosti te gospodarske strukture stanovništva Zagreba. U ukupnom broju privrednika kućna posluga nalazila se na drugom (1880., 1900. i 1910.), odnosno trećem mjestu (1890.). Prednjačila je obrtna industrija, a zatim intelektualna privreda. Detaljnija analiza podataka o kućnoj posluži nalazi se pod podnaslovom „Kućna posluga u Zagrebu prema popisima stanovništva 1880. – 1910.”, s primjedbom da u tom razdoblju raste apsolutni broj privrednica u obrtnoj industriji, kućnoj službi, ali i drugim skupinama zanimanja. Ipak, autorica primjećuje da se tada sveukupni udio kućnih služavki i sluga u ukupnom broju privrednica i privrednika smanjuje.

Četvrto poglavlje (str. 73–89) detaljno se bavi zakonskim regulacijama kućne služinčadi. Od sredine XIX. stoljeća do Drugoga svjetskog rata na snazi su bila tri služinska reda koja su vrijedila za područje Hrvatske i Slavonije: *Privremeni služinski red za ladanje*, *Služinski red za gradove* i *Služinski red za gradske občine i služinski red za seoske občine u hrv.-slav. krajini*. Za područje Zagreba važan je bio Služinski red za gradove, koji je propisivao odnose između gospodara i sluge, a prema kojemu je gospodar imao velike ovlasti, poput nadziranja privatnoga života služinčadi. Definiрани su slučajevi u kojima sluga može dobiti otkaz, ali i oni u kojima sluga ili sluškinja mogu prijevremeno napustiti službu. Autorica opisuje i služinske knjižice – što se u njih upisivalo i čemu su služile. Na kraju ističe da se krajem XIX. stoljeća pojavila potreba da se izradi novi, moderniji propis za kućnu službu, što se nikada nije dogodilo.

Poglavlje „Kategorizacija posluge” (str. 91–100) objašnjava različite kategorije posluge: gospodarsku, kućnu i poslovnu služinčad. Objašnjavaju se i drugi slični pojmovi poput *družinčadi* ili *kućne čeljadi* i *služnika* te upotreba kasnijega izraza „kućna pomoćnica”. Ipak, kako autorica ističe, u Zagrebu je najčešća kategorija služavki bila slabo specijalizirana „djevojka za sve”.

Šesto poglavlje, „Struktura kućne posluge u Zagrebu” (str. 101–124), analizira spolnu i dobnu strukturu kućne posluge te njihovo porijeklo. Autorica utvrđuje da je kućna služinčad uglavnom bila mlađe dobi, a velikom većinom ženskoga spola.

Do 1910. žene su činile čak 93,3% ukupnoga broja kućne posluge. Podaci Gradskoga poglavarstva izraženi su u tablicama koje prikazuju broj izdanih isprava za služinčad zavičajnike i nezavičajnike, a iz tih podataka vidljivo je da većina posluge nije bila porijeklom iz Zagreba, premda su većinom bili hrvatsko-slavonski zavičajnici. Zanimljivo je da su se isticale slovenske služavke, koje su u hrvatskim građanskim obiteljima bile doživljavane kao statusni simbol. Posebno je zanimljivo da je velik broj slovenskih služavki posao našao u dalekom Egiptu, te se ovo poglavlje na zaokružen način referira i povezuje s tadašnjim europskim trendovima.

O raznolikim razlozima za ulazak u služinski posao te privatnim i gradskim zavodima za posredovanje posluge govori sedmo poglavlje knjige, naslovljeno „Uvjeti na tržištu rada” (str. 125–162). Autorica posebno ističe problem siromaštva, koji je bio predispozicija velikoga broja sluga i sluškinja, a na primjerima pokazuje da takvi ekonomski problemi nisu nužno pogađali samo obitelji sa sela.

Najviše stranica zauzima osmo poglavlje (str. 163–245). U njemu su opisani socijalni problemi kućne služinčadi: skitnja, prostitucija, krađa, bolesti, nezgode, starost, samoubojstva i problem izvanbračne djece. U podnaslovu o skitnji posebno je zanimljivo korištenje romana Milke Žicine, kao i stvarnih životnih priča s područja Zagreba koje slikovito opisuju posluhu koja se našla na rubu zakona. Pozornost privlači i dio o prostituciji, u kojemu se opisuje problem tajne prostitucije i postojeće uvjerenje da su nezaposlene sluškinje ili one koje su često mijenjale službu potencijalne bludnice i prostitutke; postojao je i problem trgovine bijelim robljem. Ovo poglavlje dublje ulazi u problem podmirenja troškova bolesti kućne posluge i pojavu osiguravajućih društava. Kao što je objašnjeno u četvrtom poglavlju, gospodari su bili obavezni podmiriti troškove liječenja posluge do četiri tjedna, a duže jedino ako je sâm gospodar uzrokovao ozljedu. Osim toga, ovo poglavlje bavi se i problemom izvanbračne djece sluškinja, a autorica ističe da su početkom XX. stoljeća osnovane i određene institucije za zaštitu djece u Zagrebu. Poglavlje se nadalje bavi pitanjem zaštite služavki kojima su se na raspolaganje stavile ženske dobrotvorne udruge, a poseban podnaslov bavi se društvima za zaštitu posluge u Zagrebu nakon 1914. godine.

Deveto poglavlje (str. 247–274) bavi se problemom očekivanja poslodavaca u vezi sa sposobnosti i stupnjem obrazovanja posluge. Autorica utemeljeno iznosi misao da put od seoske kuće do građanske obitelji nije mogao biti jednostavan za budućega slugu ili sluškinju – mnogi su u službu stupali bez ikakva prethodnoga iskustva ili konkretnih vještina. Tablično se prikazuje generalno stanje pismenosti stanovnika Hrvatske i Slavonije, posebno Zagreba, te kućne služinčadi u relevantnom razdoblju. Poglavlje se ponajviše bavi razvojem ženskoga obrazovanja s posebnim osvrtom na obuku iz „ženskih poslova”.

Deseto poglavlje (str. 275–288) živopisno prikazuje radnu svakodnevnicu posluge, ponajviše probleme s kojima se morala nositi. Gotovo cjelodnevno radno vrijeme (ponekad i 18 sati dnevno) bilo je jedan od najvećih problema toga posla, a u poglavlju se ističu i male plaće služinčadi, zbog kojih je mogućnost njihova osamostaljivanja bila smanjena. Opisuje se i način održavanja osobne higijene, (ne)primjeren način odijevanja, mjesto stanovanja i slično.

Jedanaesto poglavlje (str. 289–302) ulazi u privatni svijet posluge. Autorica slikovito opisuje usamljenost kućne posluge koju je uzrokovala priroda posla. Poglavlje se dotiče romantičnih veza, udaje, raskalašenosti i ostalih životnih stvarnosti koje su utjecale na službu i obratno. Osobito su zanimljivi tablični prikazi koji se usredotočuju na statistiku zaručenih sluga (samo muškaraca), koji su pokazali da je muška posluga rijetko ulazila u brak za vrijeme službe. U nedostatku konkretnih podataka autorica mudro ističe velik broj izvanbračne djece rođene među služavkama, što može biti indicacija da su brojne služavke za vrijeme službe ostale izvan bračne zajednice. Kad se govori o nezakonitoj djeci, zanimljiv je slučaj grofa Đure Jelačića (brata bana Josipa Jelačića), koji je imao nezakonitu kćer sa sobaricom svoje supruge. Obje su zadržane u kući te je nezakonita kći odgajana s grofovima kćerima.

Dvanaesto poglavlje (str. 303–336) pažljivo analizira odnos posluge i gospodara u kontekstu visokoga i srednjega građanstva, koje stvara drukčije stavove prema posluži. Kako autorica ističe, „ona se sve manje percipira kao dio obitelji, već je dio inferiornog plaćenog osoblja i oznaka statusa” (str. 339). Dakako, odnosi između sluga i poslodavaca varirali su od bliskih do zlostavljačkih, a u poglavlju se posebno obrađuje tadašnja slika idealne posluge i idealnoga gospodara (gospodarice) pomoću onovremenih priručnika za lijepo ponašanje (npr. Davorina Trstenjaka ili Marije Jambrišak). Kao i u mnogim prethodnim poglavljima, autorici su poslužili memoari Osječanke Vilme Vukelić – izniman izvor za istraživanje socijalne povijesti XIX. stoljeća. U poglavlju se prikazuje i problem nezadovoljstva poslugom (*služinsko pitanje*), koji nije postojao samo u Zagrebu i ostatku Hrvatske i Slavonije nego i u Europi i Americi, a nastavio se i nakon Prvoga svjetskog rata.

Knjiga Katarine Horvat *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.* vraća u prvi plan često zaboravljenu činjenicu da je kućna služba bila jedina privredna grana u koju su bez ograničenja mogle stupiti žene iz ruralnih područja. Upravo zato, ističe se, služavke su činile „značajne grupe zaposlenih u europskim zemljama i gradovima” (str. 341), pa tako i u Zagrebu. Knjiga *uklanja prašinu s arhivskih dokumenata*, memoara i povijesnih novina ispisanih podacima i pričama o slugama i sluškinjama te ih povezuje s brojnom literaturom koja ih stavlja u širi europski kontekst. Ova sveobuhvatna analiza jedne posebne kategorije zaposlenoga stanovništva, koja je do 1910. postala gotovo isključivo ženska domena, vrijedan je doprinos području socijalne historije, povijesti svakodnevice i povijesti žena te će kao takva zasigurno postati polazište novih znanstvenih radova.

Veronika Završki